

çok hata, üzerinde tartışılabilir gö-
rüşler, eksiklikler bulunmasına rağmen
yine de bir hizmet görmüştür. Bilhassa
Sinan'ın eserlerinin sentezlerinin yapıl-
ması bakımından bir değere sahiptir.

BİBLİYOGRAFYA :

ABr., VIII, 31 (Egli'nin Türkiye'de yaptığı bi-
nalar hakkında *Arkitekt* dergisinde tanıtma yazı-
ları olmakla beraber ansiklopedinin konusu
dışında kaldıklarından bunlar bibliyografyaya
geçirilmemiştir).

SEMAVİ EYİCE

EĞİTİM ve ÖĞRETİM

(bk. TÂLİM ve TERBİYE).

EĞLENCE

Neşeli ve hoş vakit geçirmeye yarayan
ve oyun, yarış, müzik, raks gibi şeylerin
genel adı olan eğlencenin Arapça kar-
şılığı *lehv*dir. Arapça'da bundan başka
umumi olarak eğlence anlamına gelen
veya bazı eğlence türlerini ifade eden
ferah ve *semer* gibi kelimeler de vardır.
Lehv Kur'an-ı Kerim'de, daha çok âhi-
rete nisbetle dünya hayatının değersiz-
liğini vurgulamak için "oyun" mânasın-
daki *laib* kelimesiyle birlikte kullanılmış-
tır; ayrıca "ittehaze" fiiliyle beraber Türk-
çe kullanımına benzer şekilde "eğlence-
ye almak" anlamında geçmektedir (el-
A'râf 7/51). "Onlar bir ticaret ve lehv gör-
dükleri zaman ona koşuştular ve seni
ayakta bıraktılar" (el-Cum'a 62/11) me-
âlindeki âyette geçen lehv, ticaret ker-
vanının geldiğini haber vermek üzere
çalınması mütat olan kös, def, dümbe-
lek veya davul zurna gibi bir çalgı aleti
olarak yorumlanmıştır (*Lisânü'l-'Arab*,
"Ihv" md.; Elmalılı, VII, 4992).

Eğlence denilince genel olarak akla
önce müzik gelir. Araplar'ın davul, def,
dümbelek vb. aletlerle yaptıkları eğlen-
ce için lehv kelimesini kullanmaları da
bu sebepten olmalıdır. Müsikinin bir eğ-
lence türü olarak insanlık tarihi kadar
eski bir geçmişi vardır. Nitekim Tevrat'ta
yaratılışa ilgili hikâyelerden hemen
sonra Kâbil'in torunlarından olan Yubal'dan
çenk ve boru çalanların atası olarak
söz edilir (Tekvîn, 4/21). Bununla beraber
çalgı aletleri eğlencenin ötesinde dinî
âyin ve merasimlerde de kullanılmıştır.
İsrâiloğulları'nda "Rabbe terennüm"
özellikle def eşliğinde yapılırdı (bk. DEF).
Eski Ahid'de çeşitli vesilelerle düzenle-
nen eğlence ve merasimlerden, çalgılı
ve çalgısız oyunlardan söz edilir. "İsrâ-

il'in ere varmamış kıızı! Yine deflerinle
süsleneceksin ve şenlik edenlerin oyun
alayları ile çıkacaksın" (Yeremya, 31/4)
ifadeleri, İsrâiloğulları'nın düğünlerinde
eğlence tertiplendiğini göstermektedir.
Yahudi bayramlarında ziyafet, terennüm
ve oyun (raks) vardır (Çıkış, 32/6, 18). Ye-
ni Ahid'in çeşitli yerlerinde de çalıp oyna-
maktan söz edilir (Matta, 11/17; Lu-
ka, VII/32).

Arkeolojik kalıntılara göre ziyafet ve
müzik özellikle saray eğlencelerinin en
önemli iki öğesini oluşturuyordu. Mese-
lâ Karatepe'de bulunan geç Hitit döne-
mine ait bir kabartmada, Kral Azativat-
ta'nın yemek şöleninde sofracılar ve çal-
gıcılar beraberce tasvir edilmiştir (Dar-
ga, s. 341).

Eski Türkler'de özellikle düğünlerde
yapılan ve şölen denilen eğlencelerde
müzik ve ziyafet bir arada görülür, ye-
mekli olan bu eğlencelere *toy* adı da ve-
rilirdi. Türkler tahta çıkma, av, beşik
kertme, nişan, düğün, bayram, karşıla-
ma, uğurlama, ant verme veya öd alma
gibi vesilelerle toy tertip ederlerdi. Ozan-
lar, yer yer farklı özellikler taşıyan sazla-
rıyla çalıp söyleyerek halkı eğlendirirler-
di. At yarışları, gülle atma, güreş, doğan-
cılık, çeşitli top oyunları ve süre avları
eski Türkler'in başlıca eğlenceleriydi.

Tarihte görülen çok değişik eğlence
türlerinden biri de yarışlardır. Yunan ve
Roma kültürlerinde önemli bir yeri olan
ve atletler, arabalar, vahşi hayvanlar ara-
sında yapılan yarışları İsrâiloğulları bir
putperest âdeti olarak görmüşlerdir. Bü-
yük Herod'un Kudüs'te benzer yarışlar
için yaptırdığı tesisler de yahudiler ta-
rafından hoş karşılanmamıştır (DB, III,
1524-1525).

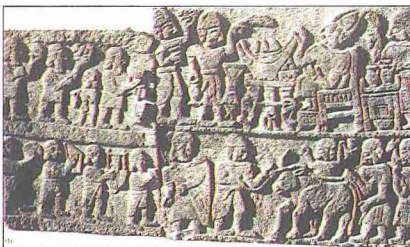
Câhiliye devri Arapları çeşitli vesileler-
le kapalı ve açık alanlarda değişik şekil-
lerde eğlenmişlerdir. Kapalı yerlerdeki
eğlenceler çoğunlukla kumar oyunları

şeklindeydi. Hz. Peygamber'in hadisle-
rinde yasaklanan ve bir nevi tavla olan
"nerd" veya "nerdeşir" (Müslim, "Şif'r",
10; Ebû Dâvûd, "Edeb", 56) Araplar ara-
sında yaygın bir oyun türüydü. Nitekim
arkeolojik kazılarda elde edilen eşya ara-
sında tavla zarına da rastlanmıştır. Sat-
ranç ve dama oyunları da bilinmekteydi.
Bu oyunlar, adlarından da anlaşılaca-
ğı üzere Câhiliye devrinde Yemen'e
kadar uzanan İran kültüründen gelmiş-
ti. Bu dönemde kapalı alanlarda yapılan
eğlencelerin başında içki âlemleri geli-
yordu. Genellikle Arap asıllı olmayan ve
kendilerine "kayne" veya "muganniye"
denilen câriyeler, zengin evlerinde ve ka-
bile reislerinin büyük çadırlarında şarkı
söyleyip rakederek ev sahibini ve mi-
safirlerini eğlendirirlerdi. Arap yarın-
dasının muhtelif şehirlerinde belli za-
manlarda kurulan panayırlarda da eğ-
lenceler düzenlenirdi. Şairler şiirlerini
okur, edebî yarışmalar yapılırdı.

Binicilik hemen hemen bütün göçebe,
hatta yerleşik milletlerin haz duyduğu
bir meslektir. Türkler'in eğlencelerinin
büyük bölümü yarış, cirit ve çevgân gibi
atla ilgili oyunlardan oluşurdu. Câhiliye
devri Arapları arasında da at putlaştırıl-
acak kadar önem kazanmış, *Kitâbü'l-
Hayl* adıyla ata dair birçok eser yazıl-
mıştır. At çeşitli hadiselerde de önemli
bir yer tutar. Hz. Peygamber, özel ola-
rak yarış için hazırlanan atlar ve yük bey-
girleri arasında ayrı ayrı yarışlar düzen-
lemiş ve galip gelenleri ödüllendirmiştir
(Buhârî, "Şalât", 41, "Cihâd", 56, 57, 58;
Müslim, "İmâre", 95). Bazı rivayetlerden,
develer arasında yapılan yarışlara zaman
zaman Resûl-i Ekrem'in devesinin de
katıldığı ve uzun süre birinci geldiği an-
laşılmaktadır (Ebû Dâvûd, "Edeb", 8). Ok
atma yarışları, gerek Câhiliye dönemi-
nin gerekse Asr-ı saâdet'in önemli ya-
rışlarındandı. Bir hadise göre atış mü-
sabakaları ile at yarışları meleklere de
hazır bulunduğu eğlence türlerindedir
(*Müsned*, IV, 146; Tirmizî, "Cihâd", 11; Ne-
sâî, "Hayl", 8). Avcılık ve savaşa hazırlan-
ma bakımından atıcılık faydalı kabul
edilmiştir. Câhiliye döneminde yaygın
bir eğlence türü olan avcılık İslâmî dö-
nemde de devam etmiş, Kur'an-ı Ke-
rîm'de bununla ilgili hükümler yer almış-
tır. Hadislerde de av köpeği, doğan, ok,
mızrak vb. av aletleriyle avlanmanın câiz
olduğu ve avlanma hükümlerine dair
bilgiler vardır.

Câhiliye ve İslâm dönemlerinde insan-
ların birbirleriyle koşu, ağırlık kaldırma

Hitit döneminde yapılan bir eğlenceyi tasvir eden kabart-
ma (Muhibbe Darga, resim 331)

EĞLENCE

gibi çeşitli şekillerde yarıştıkları görülmektedir (Abdürrezzâk es-San'ânî, XI, 444; İbn Ebû Şeybe, VI, 531; Sââtî, XVII, 227). Hz. Peygamber'in, seferlerde monotonluktan kaynaklanan sıkıntıyı gidermek için gençler arasında yarışlar düzenlediği bilinmektedir (İbn Hacer, III, 311). Yüzme de Resûl-i Ekrem'in teşvik ettiği bir spor ve eğlence türüdür (yüzmeyi erkeğin, ip büküp eğirmeyi de kadının en önemli eğlencesi olarak gösteren hadis zayıf kabul edilmiştir; bu rivayetler ve tenkitleri için bk. Kettânî, II, 316-318).

Arap toplumunun eğlenceleri arasında genellikle çocuklar, bazan büyükler tarafından oynanan oyunlar da vardır. Çocukları eğlendirirken aynı zamanda toplu halde yaşamayı öğreten bu oyunların sayısı oldukça fazladır. Bunların büyük bir kısmı zamanımıza kadar gelmiştir. Günümüzde oynanan çelik çomak oyunu Cähiliye şiiirinde de geçmektedir. Amr b. Külsüm, savaşta düşmanın kolunu uçurmayı çomağın çeliği atmasına benzetir (Zevzenî, s. 189; Hatîb et-Tebrîzî, s. 287). Hz. Peygamber'in de çocukluğunda oynadığı "azm-i vaddah", karanlıkta bir kemik parçasının fırlatılması ve onu bulanın galip sayılması şeklinde grup halinde oynanan bir oyundur. Gündüz sıcağında dışarıya fazlaca çıkamayan çocukların akşam saatlerinde oynadıkları bu oyunda mağlûplar galipleri, kemiğin bulunduğu yerden atıldığı yere kadar sırtlarında taşımak zorundaydılar (Cähiz, *Kitâbü'l-Ḥayevân*, VI, 145). Zeminin genellikle kum olması çocuk oyunlarını zenginleştirmiştir. Küçük bir kum yığını içine bir şey saklanarak kumun ikiye ayrılmasından sonra saklanan şeyin bu iki kısmın hangisinde bulunduğunu bilmeye çalışmak şeklinde oynanan "fiyâl" ile (İmruülkays v.dğr., s. 35; Zevzenî, s. 57; Hatîb et-Tebrîzî, s. 76-77), yere bir keler resmi çizilerek bunun bir organının işaretlenmesi ve sırtı dönük olan rakibin bu organı bilmeye çalışması şeklinde oynanan "lu'betü'd-dab" adlı çizgi oyunu (Cähiz, *Kitâbü'l-Ḥayevân*, VI, 146) bunlardandır. Günümüzde oynanan kovalamaca, saklambaç, salıncağa binme gibi oyunlarla ceviz, celâhik (bir tür bilye), aşık ve küve (sopa ile oynanan bir tür top) gibi nesnelere oynanan oyunlar o dönemde de yaygındı. Kız çocukları günlerini daha çok oyuncak bebekleriyle geçirirdi. Nitekim Hz. Âişe'nin oyuncak bebekleriyle ilgili rivayetler hadis kitaplarında yer almıştır (Buhârî, "Edeb", 81; Müslim, "Fezâ'ilü's-şahâbe" 81; İbn

Sa'd, VIII, 59, 61, 66). Kuşçuluk geleneği o devirde de vardı, bu türden olmak üzere güvercin beslenir ve yarıştırdı. Sosyal refahın artmasıyla bu oyunların bir kısmının daha çok büyüklerin eğlencesi haline geldiği de bilinmektedir.

Cähiliye devrinde kabile reisinin seçilmesi, evlilik, hastalıktan kurtulma, seferden dönme, zafer yıl dönümleri gibi özel günlerde eğlenceler tertiplenirdi. Çok sayıdaki Arap kabilelerinin mensupları ancak "esvâku'l-Arab" denilen ve haram aylarda kurulan panayirlarda bir araya gelip eğlenirdi. Medineliler ise İran etkisiyle bayram kabul ettikleri Nevruz ve Mihricân günlerinde eğlence düzenlerlerdi. Hz. Peygamber'in hicretinden sonra bunların yerini ramazan ve kurban bayramları almıştır. Resûl-i Ekrem'in bayram günü def çalıp mersiyele söyleyen câriyelere izin verdiği ve Habeşiler'in mızraklarla yaptıkları gösteriyi Hz. Âişe ile birlikte seyrettiği rivayeti kaynaklarda yer almaktadır (Buhârî, "İdeyn", 2, "Cihâd", 81; Müslim, "İdeyn", 16-20). Hatta "dirkele" veya "kals" denilen bu oyunları oynayan Habeşiler'i teşvik ettiği rivayet edilmektedir (*Müsned*, VI, 116; İbnü'l-Esîr, *en-Nihâye*, II, 114). Ayrıca onun, Es'ad b. Zürâre'nin kızını evlendirirken ensarın eğlenceyi sevdiğini düşünerek def çalan ve şarkı söyleyen muganniyelerin gönderilip gönderilmediğini sorması düğünlerde eğlenmeye izin verdiğini göstermektedir. Sahâbeye dair eserlerde Erneb el-Muganniye, Hamâme el-Muganniye ve Füreya bint Muavviz gibi def çalıp şarkı söyleyen bir kısım hanımların biyografilerine rastlanmaktadır (meselâ bk. İbn Hacer, IV, 226, 274, 386). Bayramla ilgili hadislerden, bunların bir kısmının meslekleri şarkıcılık olmadığı halde bayram, düğün gibi vesilelerle düzenlenen eğlencelerde def çalıp şarkı söyledikleri anlaşılmaktadır. Esasen Arap kadınları, savaş meydanlarında orduyu teşvik için def çalıp kahramanlık şarkıları söylemeye alıştı. Bununla birlikte gerek Cähiliye devrinde gerekse sonraki dönemlerde faaliyet gösteren şarkıcı erkek ve kadınların (kayn, kayne, cerâde) çoğunun Arap asıllı olmadığı bilinmektedir. Rivayete göre Araplar'da ilk şarkı söyleyenler Âd kavmine mensup iki cerâde idi. Mes'ûdî, Araplar'da ilk kayne edinenlerin Âd kavminin bazı geleneklerini yaşatan Medine halkı olduğunu söyler (*Mürücü'z-zeheb*, IV, 137). Araplar müzikiden çok şiir sanatında başarı göstermişlerdir.

Hz. Peygamber'in düğünlerde def çalıp şarkı söyleme ve ziyafet verme yanında şeker, hurma gibi şeylerin halkın üzerine serpilmesi ve bunun kapışılması şeklinde uygulanan başka bir eğlence türüne daha yer verdiği görülmektedir (İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-gâbe*, III, 488). Böyle bir oyunu hafiflik sayan İbn Ebû Leylâ ile bunu Hz. Peygamber'in bir sünneti olarak gören Ebû Hanîfe arasındaki ihtilâftan da anlaşılacağı üzere (Serahsî, XXX, 128-129) bu gelenek sonraki asırlarda da devam etmiştir. Anadolu'nun birçok yöresinde bugün görülen, düğünlerde gelin inerken şeker serpilmesiyle mesir şenliklerindeki benzer uygulamalar Hz. Peygamber'in bu sünnetinden kaynaklanmış olabilir.

Fâkihî Mekke'de Cähiliye ve İslâm dönemlerinde düğün, sünnet vb. vesilelerle yapılan eğlenceler hakkında kısmen bilgi vermektedir. Gerek Cähiliye devrinde gerekse İslâmî dönemde velîme (ziyafet) ve def çalıp eğlenme düğünlerin başlıca özellikleriydi. Fâkihî'nin bir rivayetinde, İbn Abbas'ın sünnet ettirdiği oğlu için eğlence düzenlediği ve bu sebeple erkek oyuncular kiraladığı belirtilmektedir (*Aḥbârü Mekke*, III, 22-23). Düğünlerde def çalarak eğlenme geleneği Hulefâ-yi Râşidîn döneminde de devam etmiştir. Hz. Ömer'in duyduğu bir şarkı veya def sesinin evlenme veya sünnet merasimine ait olduğunu öğrenince bunu menetmediği bilinmektedir (Abdürrezzâk es-San'ânî, XI, 5). Bununla beraber halife bu konudaki aşırılıklara izin vermemiştir. Daha sonra refahın artmasıyla eğlence şekilleri çoğaldı. Hz. Osman döneminde meydana gelen fitnenin sebeplerinden biri olarak görülen güvercin yarıştırmaya, celâhik oynama gibi eğlencelere karşı halife sert tedbirler almıştı (Süyûtî, s. 165). Medine'de nisbeten mütevazı bir hayat sürülürken Dımaşk'ta zenginliğin getirdiği eğlence ve israf hayatı Ebû Zer el-Gıfârî'nin Muâviye aleyhine tavrı almasına sebep olmuştur.

Emevîler döneminde özellikle hükümdar sarayları ile zengin evlerinde müzik ve eğlence meclisleri çoğaldı. Hicaz'da ortaya çıkan Kays b. Zerîh, Cemîl Büseyne, Ömer b. Ebû Rebîa ve Küseyyir Azze gibi gazel şairleri geniş ilgi topladı. Emevîler ve Abbâsîler, "münâdeme" adı verilen eğlence meclislerini eski İran etkisiyle yeniden düzenlediler. Cähiz, bu meclislerin Kisrâ Erdeşîr b. Bâbek tarafından belirlenen merasimleri hakkında ay-

rıntılı bilgi verir (*et-Tâc fî ahlâki'l-mülûk*, s. 25-26).

İlk halifeler daha çok şiire önem vermişken Emevîler döneminde şiirin yerini şarkı aldı. Muâviye, I. Mervân, Abdülmelik b. Mervân, I. Velîd, Süleyman b. Abdülmelik, Hişâm b. Abdülmelik ve II. Mervân, coşkunlukları esnasında yaptıklarına muttali olmalarını önlemek amacıyla nedimleriyle aralarında bir perde bulundururlardı. Bununla birlikte Yezîd b. Abdülmelik gibi, nedimlere ve şarkıcılara görünen ve onlara serbestçe konuşma, gülme ve şakalaşma için izin veren hükümdarlar da vardır. II. Velîd zamanında (743-744) halk müziği ve şarkıcılara çok fazla rağbet etmiş, bu sebeple meşhur şarkıcı ve müzisyenlere bolca para harcanmıştır. Yezîd b. Abdülmelik'in eşi Sa'de, zamanın ünlü şarkıcı câriyesi Habâbe'yi 4000 dinara satın alıp kocasına hediye etmişti. Ses sanatkarlarının Dimaşk'a gelmesi, burada halkın ahlâkı ve toplum yapısı üzerinde birtakım değişikliklere sebep olmuştur. Şarkılı, sazlı sözlü eğlenceler İslâm dünyasının başka yörelerinde de yaygındı. Mekke ve Medine'de dahi şarkıcılar mesleklerini icra edebiliyorlardı.

İslâm topraklarının genişlemesiyle müzik aletlerinde de bir çeşitlilik meydana gelmiştir. Araplar'ın geleneksel müzik aleti olan def çeşitlerine ilâveten telli ve nefesli sazlar müzik meclislerinde çokça görülmeye başlanmıştır.

Abbâsî halifelerinin büyük bir kısmı eğlenceye düşküdü. İlk Abbâsî halifesi Ebü'l-Abbas es-Seffâh, eğlence meclislerinde başlangıçta kendisini eğlendiren nedimlerle arasında perde bulundurmaz, sevinç ve coşkusuna onların şahit olmasında bir sakınca görmezdi. Daha sonra araya perde koydurdu. Mansûr ise nedimlerine görünmezdi. Mehdî halife olun-

ca başlangıçta babası gibi davranmışsa da sonradan nedimlerine görünmüştür. Müziği çok seven Hâdî-İlelhak, müzik sanatına büyük katkıları olan İbrâhim el-Mevsilî, İbn Câmî' ve Zübeyr b. Dahmân gibi kişileri yakınları arasına almıştı. Halife güzel bir parça dinlediğinde şarkıcıya takdirlerini bildirir ve 1 milyon dirheme kadar varan bahşişler verirdi. Hârûnürreşîd de şarkıcı ve müzisyenlere çokça bahşiş verenlerdendi. Hârûnürreşîd İran geleneğine uyararak sanatkarları meslekî güçlerine göre sınıflandırmıştı. Şarkı ve dans genellikle santur, rebap, kanun ve flüt eşliğinde icra edilir, câriyeler perde arkasından teganni etmekle beraber misafirlere hürmet için bazan salonda da görünürlerdi. Vüzerâ ve zenginler arasında eğlence meclisleri yaygındı. 300 (912) yılında vezir nezdinde yapılan bir eğlencede mugannielerin bir kısmının açıkta, bir kısmının perde arkasında oturduğu nakledilir (Râgib el-İsfahânî, I, 718).

Abbâsîler, devletin zayıfladığı dönemlerde bile müzik ve eğlence meclisleri düzenlemekten geri kalmadılar. Ancak zaman zaman bu konudaki aşırılıklara bizzat halife tarafından büyük tepki gösterilmiştir. Meselâ Kâhîr-İllâh, kendisi müzik ve eğlenceye çok düşkün olduğu halde 321 (933) yılında şarkıcılığı ve içkiyi yasaklamış, şarkıcıları tutuklatmış, müzik ve eğlence aletlerini kırdırarak şarkıcı câriyelerin diğer câriyelerle aynı fiyata satılmasını emretmiştir (Süyûtî, s. 386).

Endülüs'te de halifeler gerçek ilim ve sanat erbabına büyük bir yakınlık göstermiş, bu tutum özellikle müzik sanatının gelişmesinde önemli rol oynamıştır (bk. ENDÜLÜS).

Emevî ve Abbâsîler'in saray eğlenceleri müzik ve oyunlardan ibaret değildi. Birbirlerini hicveden ve etrafa neşe saçan şairlerin yanında en güzel hikâyeleri anlatan hikâyeciler (kussâs), mukallitler vb. hüner sahipleri de sarayda eğlencelere katılırlardı. Dünyaca ünlü Bin Bir Gece Masalları bu tür eğlencelerin bir mahsülü sayılabilir. Mısır'da ise para ile tutulan yaşlı oyuncular vardı. Hatta Türkler'deki karagöz oyunlarına benzer gölge oyunları mevcuttu. Bu konuda mahir olan Me'mûn'un aşçısının oğlu Abbâde kendisine hakaret etmek isteyen şair Di'bil'i, "Annemi Karagöz'de teşhir edeceğim" diye tehdit etmişti (Şâbüstî, s. 187-188). Memlûkler döneminde Muhammed b. Dânyâl el-Huzâî el-Mevsilî'nin

gölge oyunlarına dair yazdığı *Tayfü'l-hayâl fî ma'rifeti hayâli'z-zıl* adlı eser G. Jacop tarafından üç cilt halinde neşredilmiştir (Erlangen 1910-1912).

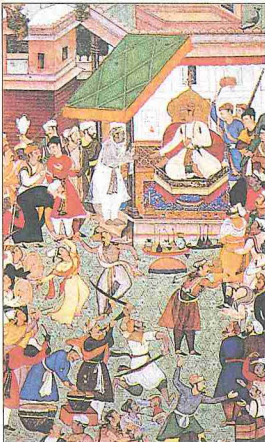
Abbâsîler döneminde taklitçilik de önemli bir sanat telakki edilirdi. Bu konuda büyük usta sayılan İbnü'l-Megâzîlî halkı etrafında toplar, çeşitli toplumlara dair hikâyeler anlatır ve onların dilile taklitler yapardı. Bu maharetinden ötürü Halife Mu'tazid-Billâh tarafından saraya da kabul edilmişti. IV. (X.) yüzyılda Vezir Mühellebî'nin arkadaşlarından olan şair Ebü'l-Verd, V. (XI.) yüzyılda Muhammed el-Ezdi bu sanatın en tanınmış mümessilleriydi.

Emevî ve Abbâsîler'in kapalı alanlardaki eğlenceleri içinde satrancın önemli bir yeri vardır. İslâm ulemâsı, kumar olarak oynanmaması ve ibadetlerin ihmali ne yol açmaması şartıyla satrancı dostları arasında samimiyeti arttırıcı bir oyun olarak telakki etmiş ve mubah saymıştır. Bu dönemde, satrançtan faydalanarak geliştirilmiş olan "cevâhiriyye" adlı bir oyunla haram veya mekruh addedilmesine rağmen tavla da yaygın durumdaydı.

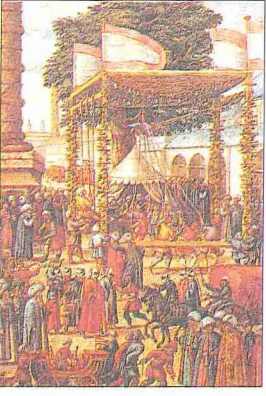
İslâm tarihinin hemen her döneminde at ve deve yarışları yanında güreş gibi birtakım sporların yapıldığı da görülmektedir. Muizzüddeve Bağdat'ta güreş ve çeşitli yarışlar için özel yerler yaptırmış, buraları değerli kumaşlarla süsletmişti. Ancak tarih boyunca güreşe en büyük önemi Osmanlı sultanları vermiştir. Bunların arasında pehlivan olanlar da vardı. Halen devam eden tarihî Kırkpınar güreşleri bunun bir göstergesidir.

Osmanlılar'da cülûs, doğum, sünnet, evlenme, bayram, kandil, hırka-i şerifin sergilenmesi, surre alayının yola çıkarılması vb. vesilelerle eğlenceler tertiplenirdi. Yapılan şenliklere genellikle "donanma" veya "sür" denilirdi. "Süriyye" yahut "sünâme" adı verilen manzum veya mensur eserler bu eğlence ve şenliklerin ihtişamı hakkında geniş bilgi vermektedir.

Osmanlılar'da en muhteşem şenlikler şehzadelerin sünnetleri için yapılan sür-i hitânda görülür. Şehzadelerle veya zengin aile çocukları ile birlikte bu şenliklerde bazan binlere varan fakir çocukları da sünnet ettirilirdi. IV. Mehmed, 1675'te Edirne'de yapılan oğlu Mustafa'nın sünnet düğününde, imparatorluğun çeşitli yörelerinden getirilen 6000 çocukla saraydan 2000 iç oğlanın sünnetini de

Ekber Şah'ın oğlunun doğumunu şerefine düzenlediği eğlenceyi tasvir eden bir minyatür (A. Okada, Imperial Mughal Painters, Paris, 1992, resim 106)

Çemberlitaş'ta yapılan bir bayram şenliğini gösteren Viyana Österreiche Nationalbibliothek'te mevcut bir el yazmasındaki (Codex Vindobonensis, nr. 8615) resim (M. And, 16. Yüzyılda İstanbul, İstanbul 1993, s. 261)

yaptırmıştır. Sünnet şenliklerinin süresi bir hafta ile iki ay arasında değişiyordu. Fâtih Sultan Mehmed'in oğulları Bayezid ve Mustafa için 1457 yılında Edirne'de düzenlenen şenlikler bir ay sürmüştür. III. Murad'ın Şehzade Mehmed'in sünneti için tertip ettirdiği eğlenceler ise İstanbul'un fethinin 129. yıldönümü olan 29 Mayıs 1582'de başlamış ve elli altı gün devam etmiştir. Şenliklere İstanbul'da bulunan bütün elçilerle siyasi temsilciler de katılmıştı. Dügün Atmeydanı denilen bugünkü Sultanahmet Meydanı'nda yapıldı. Gerçek büyüklükleriyle şekerden imal edilen dokuz fil, on yedi aslan, on dokuz pars, yirmi iki at, yirmi bir deve, dört zürafa, dokuz deniz kızı, sekiz ördek, on bir leylek, yirmi beş şahin ve sekiz turna halka dağıtıldı. Bunun ardından vezirler 115. 000 duka altın, mücevherle süslü takım elbiseler, at takımları, pek çok at, köle ve câriyeden oluşan hediyelerini takdim ettiler. Yabancılar da çok değerli hediyeler sundular. Dügün süresince her gece ziyafet verilmiş, havai fişek gösterileri yapılmış, köleler çeşitli hünerler göstermişti.

Aylar süren hazırlıktan sonra padişahın devlet erkânını kabulü ile başlayıp belli bir programa göre devam eden eğlenceler cirit karşılaşmaları; çengilerin, tulumcuların, çemberbaz, şişebaz, cambaz, ateşbaz, tasbaz, gözbağcı, tiryaki gibi hüner sahiplerinin ve çeşitli hayvan terbiyecilerinin gösterileri; gölge oyunları; mehterlerin, oğlanların ve esnafın geçiş alayları; tersanelilerin savaş gösterileri, ip üstünde kalyonları savaştırmaları; havai fişekli gece gösterileri; at ve atıcılık yarışları; ziyafetler, kabuller ve hediye sunmalar şeklinde özetlenebilir. Bu düğünler sırasında şeyhülislâm, kadılar, imam ve hatipler, seydidler ve şeyhler için ayrı ayrı şölenler tertiplenirdi. Günümüz sirklerinde bulunan çeşitli seyirlik oyunların hemen hepsi Osmanlı

şenliklerinde yer alıyordu. Şenliklere katılan oyunculardan her birinin hünerine göre adı vardı. Evliya Çelebi bunları şöyle sıralar: Şebbaz yani hayâl-i zılçıyan, hayâl-i zıll-i tasvircıyan, kuklabaz, başkuklabaz, zürbaz, küzebaz, çanakbaz, sinibaz, kâsebaz, perendebaz, kâğıdbaz, kadehbaz, hokkabaz, beyzabaz, külehbaz, yuvarlakbaz, âyinebaz, çerhbaz, şemşirbaz, pâçlebaz, sürmebaz, maymunbaz, köpekbaz, ayubaz, himarbaz, yılanbaz. Bunlar Karagöz oynatan, alet ve hayvanlarla gösteri yapan kimselerdi. Evliya Çelebi ayrıca bu oyuncuların hünerlerini nasıl sergiledikleri hususunda da ayrıntılı bilgi vermektedir (*Seyahatnâme*, I, 625 vd.).

Osmanlı eğlencelerinde üç boyutlu süslemeye büyük önem verilmiştir. Şenliğin yapılacağı yer baştan başa süslenirdi. Şehzade Mehmed'in sünnet düğününde de görüldüğü gibi "sükker nakkaşları" tarafından imal edilen ve çeşitli hayvan, insan ve eşya şeklinde kimi biri kişinin taşıyabileceği, kimi ancak tekerlekli arabalarla taşınabilen dev şekerlemeler bulunurdu. Suni kaleler, kayıklar, kuklalar, otomatlar bu şenliklerde yer almaktaydı. Dramatik savaş gösterilerinin yapıldığı eğlencelerde binlerce havai fişekle bir ışık sanatı oluşturuluyordu.

Müzik ve raks her millette olduğu gibi Osmanlı eğlencelerinde de önemli bir yere sahiptir. Müsiki aletlerinin sayısı bu dönemde oldukça fazlaydı. XV, XVI ve XVII. yüzyıllarda kullanılan belli başlı çalgılar şunlardır: Ney, ud, kanun, tanbur, santur, kemençe, çöğür, kopuz, daire,

zurna, nakkâre, zil, bağlama, nefir, davul, kôs, rebap, mizmar, ısıklık, pîşe, nûzhe ve müsikar.

Osmanlı eğlencelerinde söz sanatlarının da büyük önemi vardı. Meddahlık, Karagöz ve kuklanın bir bölümü ile hokkabazlık ve orta oyunu bütününü söz ve ifade gücüne dayanıyordu. Nitekim orta oyununun bir adı da "meydân-ı sühân"dı.

Osmanlı şenliklerinin en önemli unsurlarından biri geçit alaylarıdır. Özellikle devlet erkânının çok gösterişli giyim kuşamlarıyla süslü cins atlar üzerindeki geçişleri, değişik sanat ve maharetlerin sergilendiği esnaf alayları, nahıllar bu eğlencelere renk katardı. 1582'de yapılan sūr-i hitân sırasında 170 çeşit meslekten esnaf geçit yapmıştı. Her esnaf grubu kendi sembolü olan bayrağı taşıyarak geçirdi. Meselâ takkeci ve pabuççular, altın ve gümüş simli kumaştan altın ve gümüş sırma saçaklı takke ve pabuçlar; Türk terzileri, biri üzeri altın harflerle işli kırmızı, öteki sarı-kırmızı iki bayrak; sahaflar yeşil kenarlı kırmızı-beyaz bayrak taşırlardı. Bayramlardaki esnaf alayları Cumhuriyet döneminde de devam etmiştir.

Osmanlılar'da evlenmeler sırasında düzenlenen ve "sūr-i cihâz" adı verilen şenlikler de sünnet eğlencelerine benzerdir. Esasen sünnet için yapılan eğlenceler bazan nikâh merasimlerine karışırdı.

Padişahlar sadece sünnet, nikâh vb. vesilelerle değil istedikleri her zaman eğlenecek bir vasıta bulurlardı. III. Se-

Lâle Devri'nde İstanbul'da yapılan şenlikleri tasvir eden iki minyatür (*Surnâme-i Vehbt*, TSMK, III. Ahmed, nr. 3593, vr. 54*, 74*) ile Topkapı Sarayı'nda yapılan bir eğlenceyi gösteren minyatürlü sayfa (*I. Ahmed Albümü*, TSMK, Bağdat Köşkü, nr. 408, vr. 19*)

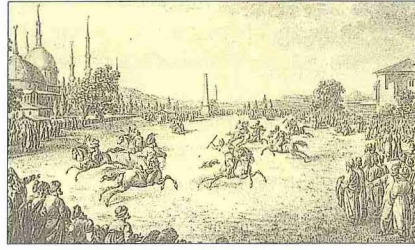

lim'in Sırkatibi Ahmed Efendi Tarafından Tutulan Rûznâme adlı eserde padişahın günlük hayatıyla ilgili bilgiler arasında eğlenceler oldukça fazla yer tutar. Bunlardan bazıları şöyledir: At, atış, güreş müsabakaları, tomak oyunu, cambaz, çengi ve Frenk rakkaslarının gösterisi, hokkabaz oyunları, Frenk operası, gölge oyunları, yelken bezinden balon uçurulması, meddahları temaşa ve müzikli konserleri. Bu dönemde Osmanlı sultanlarının Batı ile olan münasebetlerinin eğlencelerine de yansdığı görülür.

Bursa, Edirne, İstanbul gibi başşehirlerde padişah, âyan ve eşraf tarafından düzenlenen görkemli şenlikler karşısında halkın nikâh, sünnet vb. vesilelerle tertiplendiği eğlenceler çok sade kalır. Geniş bir coğrafyaya yayılmış olan Osmanlı ülkesinde çok farklı milletlerin bulunması, bunların farklı dinî ve kültürel yapıda olmaları farklı eğlence tarzları ortaya çıkarmıştır. Bununla birlikte günümüze kadar devam eden halk eğlenceleri zengin bir kültür oluşturur. Türkiye'nin her tarafında yöre halkının kendine has eğlenceleri, seyirlik oyunları, sohbetleri vardır.

Eğlencelerin toplum psikolojisi açısından büyük bir önem taşıdığı inkâr edilemez. Hz. Peygamber'in kadın erkek herkesin bayramlara katılmasını, elbisesi olmayanların dahi arkadaşlarından ödünç alarak bunu mutlaka gerçekleştirmelerini emretmesi dikkat çekicidir (Buhârî, "İdeyn", 20). Batı'da özellikle Fransız devriminden sonra birlikte eğlenmenin önemi daha iyi anlaşılmıştır. Robespierre, tabiattaki en büyük nesnenin insan ve en muhteşem gösteriminin halk topluluklarının bir araya gelmesi olduğunu söyler. J. J. Rousseau, tiyatroyu büyük şehirlerin yozlaşmış sanatı olarak gördüğü halde şenlikleri insanlar arasındaki engellerin kalkmasına, kardeşlik bilincinin güçlenmesine ve çıkar çatışmalarının önlenmesine vesile teşkil eden davranışlar olarak görür (And, *Osmanlı Şenliklerinde Türk Sanatları*, s. 5). Durkheim de toplu olarak yapılan dinî merasim ve şenliklerin fertleri bir araya getirmek, aralarındaki sosyal bağları güçlendirmek, kültür mirasının, geleceğin ve inançların canlanması sağlama, mutluluk ve huzur getirmek gibi fonksiyonlarından söz eder (a.g.e., s. 3).

Çağdaş sosyal psikolojide her şeyden önce bir heyecan hali olarak değerlendirilen eğlencenin mâsum haz arayışına cevap verdiği, monotonluğu durdurarak

XIX. yüzyılda bir drit oyununu gösteren L. Fuhrman'ın gravürü (E. Raczynski, *Malerische Reise in einigen Provinzen des Osmanischen Reichs*, Breslau 1825, levha 10)

yenilikler getirdiği, uyumsuzluk, karmaşıklık, beklenilmezlik, düzensizlik gibi özellikleri sayesinde organizmayı optimal uyanıklık ve verimlilik seviyesine ulaştırdığı, sosyal kaynaşma ve dayanışmanın gelişmesine katkıda bulunduğu kabul edilir. Eğlence bazı İslâm âlimlerince de bu olumlu yönleriyle değerlendirilmiş ve aşırılığa kaçmamak şartıyla insanın çalışma, ibadet etme türünden aslı ve ciddi görevlerini daha güzel yapmasına yardımcı bir faaliyet olarak düşünülmüştür. Gazzâlî oyunun kalbi rahatlatacağını, ağırlık ve sıkıntıyı gidereceğini söyler. Ona göre gönül ağırlaştığı zaman körleşir ve tembelleşir. Gönül yatıştırılarak huzura kavuşturulması ise yeniden harekete geçmesini sağlar. Meselâ haftanın her günü devamlı ders okumak insanı yorar ve bıktırır; fakat arada yapılacak bir tatil ona yeniden şevk verir. Devamlı ibadet de kişiyi tembelleştirir; bu durumda dinlenme insanın neşe ve azmini artırır. Bu sebeple oyun ve eğlence ciddi çalışmaya da yardımcı olur. Gazzâlî eğlenceyi yorgunluk ve tembelilik hastalığına karşı kalbin devası olarak görmektedir. Ne var ki bu eğlence ölçülü ve mubah olmalıdır. Hastalıkları tedavi eden ilaçların fazlası gibi oyun ve eğlencelerin fazlası da zararlıdır. Ona göre ölçüye uyularak yapılan eğlenceler asıl ibadetlerin ifası için bedene dinçlik, ruha şevk kazandıracağından nâfile ibadet hükmündedir (*İhyâ*², II, 366).

Eğlencede ölçüyü ayarlamamanın zorluğu, ayrıca İslâm topraklarının genişlemesi karşısında İslâm kimliğini yabancı kültürlerin etkisinden koruma ihtiyacı gibi faktörler, bir kısım ulemânın bazı eğlence türlerine karşı sert bir tavır ortaya koymasına sebep olmuştur. Bu arada sahih olmayan bir kısım hadisleri ve konuyla ilgisi bulunmayan bazı âyetleri

müzik ve eğlencenin haramlığına delil sayanlar da olmuştur. İbn Hazm, şarkının haram oluşuna delil gösterilen bütün rivayetlerin uydurma olduğunu belirtir (bk. Muhammed Gazâlî, s. 114). Ketânî'nin *et-Terâtübü'l-idâriyye*'de verdiği bilgiye göre (II, 351-352) Mutahhar b. Tâhir el-Makdisî müziği haram sayanların görüşlerini reddetmiş, bu husustaki rivayetlerin sahih olmadığını ispatlamış, sahih hadislere dayanarak def, nefesli ve telli çalgılar çalmanın mubah olduğunu belirtmiştir. Gazzâlî de naslardan ve genel ilkelere hareketle müzikinin helâl olduğunu, aksini gösteren delillerden bir kısmının uydurma olup bir kısmının da ârizî bir durum arzettiğini ortaya koymuştur. Gazzâlî, insanın aklının ve duygularından her birinin kendine has bir özelliği olduğunu ve bu özelliğine göre zevk aldığını belirtirken çağdaş psikolojinin tesbitleriyle paralellik göstermiştir. Buna göre gözün zevki güzel şeyleri görmek ise kulağın zevki de güzel şeyleri dinlemektir. Müzikinin gönül üzerindeki etkisini önemle vurgulayan Gazzâlî, müzikten etkilenmemeyi ruhsal bir bozukluk ve bazıların tabiatında bulunan bir kabalık olarak değerlendirir (*İhyâ*², II, 351 ; ayrıca bk. MÜSİKİ).

İbn Kuteybe, eğlenceye dair çelişkili gibi görünen hadisler konusundaki soruları cevaplarken Benî İsrâil'in dininde mevcut birtakım meşakkatlerin İslâm ümmetinden kaldırıldığını belirtir; bu arada eğlence isteğinin insanın tabiatında var olduğunu, tabiat ve huylara ise karşı gelinemeyeceğini söyler. Bu arada, "Allah'ın elçisinde sizin için güzel bir örnek vardır" (el-Ahzâb 33/21) meâlindeki âyeti hatırlatarak şöyle der: "Resûlullah müslümanlar da şakalaşınlar diye şaka yapmış, dirkele oynayanlara, 'Oynayın ey Erfide oğulları! Yahudiler dininizde müsamaha olduğunu anlasınlar' (*Müşned*, VI, 116) demiştir". Resûlullah bununla nikâhî ilân için, ziyafetlerde de sevinci izhar için oynanan oyunları kasıtlıdır. İbn Kuteybe, Hz. Peygamber ve ashabının şakaya ve eğlenceye izin verdiklerini söyler ve bu türden bir kısım toplantılara katıldıklarını gösteren bazı örnekleri zikreder (*Te'vîlü muhtelifi'l-âdât*, s. 181-184).

Resûl-i Ekrem, bayramlarda def çalıp İslâm ahlakına aykırı olmayan bir kıyafetle şarkı söylemesine izin vermiştir. Bir bayram günü Hz. Âişe'nin huzurunda def çalıp şarkı söylemek suretiyle eğlenen câriyeleri, "Resûlullah'ın evinde

şeytan nağmeleri ha!" diyerek azarlayan Hz. Ebû Bekir'e, "Her toplumun bir bayramı var, bu da bizim bayramımız" (Buhârî, "İdeyn", 3) diyerek müdahale etmiştir. Bazı müslümanlar, Ebû Bekir'in sözündeki "şeytan nağmeleri" ifadesine bakarak müziği haram sayarken Hz. Peygamber'in iznini göz ardı etme gibi bir hataya düşmüşlerdir. İbn Mâce'nin naklettiğine göre İyâz el-Eş'arî Enbâr'da bayram şenlikleri yapılmadığını görünce, "Neden Resûlullah'ın huzurunda oynadığı gibi siz de oyunlar oynamıyorsunuz, şaşıyorum!" demiştir (İbn Mâce, "İkâme", 163).

Dindar bir devlet adamı olan Selâhaddin-i Eyyûbî gölge oyunlarını seyretmeyi severdi. Selâhaddin, dönemin bazı âlimlerine böyle bir temsili seyrettirerek onlardan fetva almıştır (Alâeddin el-Gazzâlî, I, 78-79). Ebüssuûd Efendi de gölge oyununu sonuna kadar seyreden bir imamın görevden alınmasının gerekli olup olmadığı hususundaki bir soruya, "Eğer ibret için nazar edip ehl-i hâl fikriyle tefekkür ettiyse gerekli olmaz" diye cevap verir (Düzdağ, s. 200).

Gerek Hz. Peygamber'in zaman zaman bazı eğlenceleri seyretmesi, ashabını bayram ve düğün gibi özel günlerde eğlencelere teşvik etmesi, hatta düzenlenen eğlenceleri durdurmak isteyenlere engel olması, gerek daha sonraki dönemlerde birçok âlimin aynı yöndeki görüş ve fetvaları ve gerekse bütün İslâm tarihi boyunca müslüman toplumların kendi örflerine göre değişik şekillerde eğlenceler düzenlemesi, ilke olarak eğlencenin meşrû ve mubah olduğunu göstermektedir. Buna aykırı görüş ve fetvalar hem genel İslâmî yaklaşımla ve tarihî uygulama ile hem de psikolojik ve sosyal bir varlık olarak insan gerçeğiyle bağdaşmamaktadır. Bununla birlikte diğer alanlarda olduğu gibi eğlencede de niyet, amaç ve davranış biçimi bakımından İslâm düşüncesi ve ahlâkının ölçü alınması ve din kurallarına uyulması gerektiğinde şüphe yoktur.

Eğlencenin meşruyeti tartışılırken onun fert ve toplumların inanç ve kültürlerinin, kimliklerinin şekillenmesindeki rolü de dikkatten uzak tutulmamalıdır. Özellikle eğlendiren zümrelerin tarihin hiçbir döneminde görülmemiş biçimde önem kazandığı, milyonları etki alanına çektiği ve iletişim teknolojinin dünyayı küçülttüğü günümüzde eğlence dinî gelenek-

lerin, millî benlik ve kültürün korunması açısından vazgeçilmez bir önem kazanmıştır. Modern araştırma ve tesbitler, insanların bedenî ve zihnî meşguliyetlerinin büyük bir artış gösterdiği çağımızda eğlenmeye her zamankinden daha çok ihtiyaç duyan fertlerin bu ihtiyaçlarını yabancı eğlencelerle karşılamaları halinde büyük ölçüde kendi toplumuna yabancılaşmaya, onun bir ferdi olmaktan çıkmaya, kendi millî, dinî ve kültürel duyarlılığını kaybetmeye, oyunlarını oynadığı, benimsediği grubun veya kültürün insanı olmaya başladığını göstermektedir.

Sonuç olarak İslâmî âdaba ve genel ahlâk kurallarına uygun düşmesi, içki, kumar, fuhuş gibi dinin haram kıldığı şeylerden arınmış olması şartıyla oyun, müzik ve yarış türünden eğlencelerin meşrû sayılması gerektiği anlaşılmaktadır. Esasen çeşitli devirlerde farklı eğlence türlerinin geliştiği dikkate alınırsa eğlence kabilinden davranışların folklorik unsurlara, gelenek ve göreneklere bağlı tür ve şekillerinden ziyade bu davranışların ahlâkî ve dinî prensiplerle uyuşup uyuşmadığı, eğlendirmenin ötesinde tahripkâr gayeler taşıyıp taşımadığı önem kazanmaktadır. Bu sebeple İslâmî ölçülere göre müstehcen sayılabilecek, doğrudan ya da dolaylı olarak İslâm dinini, bu dinin itikad, ibadet, ahlâk esaslarını, düşünce ve hayat tarzını, üstün şahsiyetlerini, kurumlarını ve şiarlarını tahrif ve tezyife yönelecek her türlü eğlence gayri meşrûdur. Ayrıca İslâm dininin dokunulmaz sayıldığı ve genellikle ırz kavramıyla ifade edilen insanların mânevî şahsiyetlerini, namus, şeref ve diğer kişilik haklarını hedef alan eğlenceler de meşrû ve mubah sayılamaz. Nihayet eğlenceyi bir dinlenme ve rahatlama aracı olmanın ötesine taşırarak insanların din ve dünya hayatıyla ilgili faaliyetlerinde etkinlik ve verimliliklerini zaafa uğratan olumsuz bir âmil haline getirmek de İslâm dininin eğlenceyle ilgili müsamaha sınırını aşar.

BİBLİYOGRAFYA :

Lisânü'l-Ârab, "drkl", "lhv" md.leri; *Müsned*, IV, 146; VI, 116; Buhârî, "Edeb", 81, "Şalât", 41, "Cihâd", 56, 57, 58, 81, "İdeyn", 2, 3, 20; Müslim, "İmâre", 95, "İdeyn", 16-20, "Şi'r", 10, "Fezâ'ilü's-şahâbe", 81; İbn Mâce, "İkâme", 163; Ebû Dâvûd, "Edeb", 8, 56; Tirmizî, "Cihâd", 11; Nesâî, "Hâyl", 8; İmruülkays v.dğr., *Yedi Askı: el-Mu'allakatü's-seb'î* (nşr. ve trc. Sefarfeddin Yaltkaya), İstanbul 1985, s. 35; İbn Sa'd, *e'l-Tabakât*, VIII, 59, 61, 66; Ab-

dürrezzâk es-San'ânî, *el-Muşannef*, XI, 5, 444; İbn Ebû Şeybe, *el-Muşannef* (nşr. Kemâl Yûsuf el-Hût), Beyrut 1409/1989, VI, 531; Şâbüstî, *ed-Değâret* (nşr. C. Avvâd), Beyrut 1406/1986, s. 187-188; Câhiz, *Kitâbü'l-Hayevân*, VI, 145-146; a.mlf., *et-Tâc fî ahlâkî'l-mülûk* (nşr. Ahmed Zeki Paşa), Kahire 1332/1914, s. 25-26; Fâkihî, *Ah'bâru Mekke* (nşr. Abdülmelik b. Abdullah), Mekke 1407/1986-87, III, 22-23; İbn Kuteybe, *Te'vîlü muhtelifi'l-hadîs* (nşr. Abdülkâdir Ahmed Atâ), Beyrut 1408/1988, s. 181-184; İbn Abdürabbih, *el-İk'dü'l-ferîd*, Beyrut 1983, VII, 4-82; Mes'ûdî, *Mürâcü'z-zeheb*, Kum 1984, IV, 131-137; Serahsî, *el-Mebûsât*, XXX, 128-129; *Dede Korkut Kitabı* (nşr. Muharrem Ergin), Ankara 1958, I, 137; Zevnenî, *Şerhu'l-Mu'allakât*, Beyrut 1853, s. 57, 189; Râgib el-İsfahânî, *Muhâdâretü'l-üdebâ'*, Beyrut, ts. (Dâru Mektebetü'l-Hayât), I, 715-728; Hatib et-Tebrîzî, *Şerhu'l-Kaşâ'idü'l-âsr*, Beyrut 1985, s. 76-77, 287; Gazzâlî, *İhya'*, Kahire 1387/1967, II, 342-390; İbnü'l-Esir, *en-Nihâye*, II, 114; a.mlf., *Üsdü'l-gâbe* (Bennâ), III, 488; Huzâî, *Tahrîcü'd-delâlati's-sem'iyye*, s. 772-785; Alâeddin el-Gazzâlî, *Me'tâlî'u'l-büdür*, Kahire 1299-1300, I, 78-79; İbn Hacer, *el-İşâbe*, III, 311; IV, 226, 274, 386; Süyûtî, *Târîhu'l-hulefâ'*, s. 165, 386; Mutakî el-Hindî, *Kenzü'l-'ummâl*, XV, 211; Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, I, 625 vd.; III. *Selim'in Sirkâtibi Ahmed Efendi Tarafından Tutulan Rûznâme* (nşr. V. Sema Arkan), Ankara 1993, s. 7-9, 18-24, 76-98, 113-127, 132-141, 154-156, 247-250, 384-386; a.e. (nşr. Tahsin Öz), *TV*, III/13 (1944), s. 26-35; III/14 (1944), s. 102-116; III/15 (1949), s. 183-199; C. Zeydân, *Medeniyet-i İslâmiyye*, V, 236-240; Selim Nüzhet, *Türk Temaşası*, İstanbul 1930, s. 44-98; Elmallı, *Hak Dini*, VII, 4992; Mez, *el-Hadâretü'l-İslâmiyye*, II, 245-252; a.mlf., "Ortazaman Türk-İslâm Dünyasında Yaşanan Hayata Dair" (trc. Cemal Köprülü), *Ülkü*, XIII/77, Ankara 1939, s. 433-444; Sââtî, *el-Fethü'r-Rabbânî*, XVII, 227; Cevâd Ali, *el-Mufaşşal*, V, 114; Süleyman Uludağ, *İslâm Açısından Müsîkt ve Semâ*, İstanbul 1976, s. 11-165; İbrahim Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü* (Ankara 1977), İstanbul 1984, s. 275-276; M. M. Ahsan, *Social Life under the Abbasids*, London 1979, s. 243-292; Metin And, *Osmanlı Şenliklerinde Türk Sanatları*, Ankara 1982, s. 1-256; a.mlf., "III. Selim Çağının Seyirlik Oyunları", *TFA*, VI (1959), s. 2407-2408; M. Ertuğrul Düzdağ, *Şeyhülislâm Ebüssuûd Efendi Fetvaları Işığında 16. Asır Türk Hayatı*, İstanbul 1983, s. 200-203; Hasan İbrâhim, *İslâm Tarihi*, II, 276-277; IV, 397-408; Bahaeddin Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, Ankara 1985, IV, 404-405; Sabri Akdeniz, *Kültür Sömürgeciliği*, İstanbul 1988, s. 65-66; İsmail Yiğit, *Siyasî-Dini-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi: Memlûkler*, İstanbul 1991, s. 364; Abdülhay el-Kettânî, *et-Terâtibü'l-idâriyye* (Özel), II, 316-318, 341-357; Muhibbe Darga, *Hitit Sanatı*, İstanbul 1992, s. 341; Muhammed Gazâlî, *Fakihlere ve Muhadisilere Göre Nebvî Sünnet* (trc. Ali Özek), İstanbul 1992, s. 97-135; Akif Köten, "Asr-ı Saadetle Eğlence ve Düğün", *Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadet'te İslâm*, İstanbul 1994, IV, 487-509; Erol Güngör, "Eğlencenin Sosyal ve Psikolojik Yönü", *Türk Edebiyatı*, sy. 94, İstanbul 1981, s. 14-15; E. Beurlier, "Jeu", *DB*, III, 1524-1525.

